

دوفصلنامه پژوهش در ادبیات کودک و نوجوان

شماره ۵، پاییز و زمستان ۱۴۰۰

ISSN: ۲۳۸۴-۲۷۸۳

- بررسی انتقادی رابطه متن و تصویر در مجموعه یک داستان تخیلی با مفهوم قرآنی
- بررسی تطبیقی عنصر شخصیت در داستان‌های ماهی سیاه کوچولو و موش مترو بر مبنای نظریه انتخاب کلاسر
- بررسی تطبیقی ماجراهای پری دریایی و بازگشت مرداد بر اساس رویکرد بیلتمنت
- بررسی فرهنگ عامه در اسلحه‌های کودکانه ایرانی
- بررسی عنصر خاک در شعر کودک و بازتاب جلوه‌های متاکرایانه آن (با رویکرد به اشعار کودکانه مصطفی رحماندوست)
- بررسی کهن الگوی سفر قهرمان در تیمیشتن دختر دلیر
- بررسی نگاه جنسیتی در داستان‌های کودکان با تکیه بر مجلات رشد نوآموز دهه ۱۳۸۰ تا ۱۳۹۵
- بررسی و تحلیل محتوای از روزهای سادگی اثر عرفان نظر آهاری
- تحلیل روابط متن و تصویر در کتاب‌های تصویری فریده خلعتبری
- تحلیل کارایی اقتصادی آثار فرهنگی و ادبی برای ارتقاء به کودکان و نوجوانان
- ویژگی سبکی نوشته برای کودکان در دوره مشروطه
- سونات تودیع نقد کهن الگویی از عاشقانه‌های بونس در شکم ماهی نوشته جمشید خانیان

تحلیل روابط متن و تصویر در کتاب‌های تصویری فریده خلعتبری

نسرین واحدی^۱ و جعفر توکلی^۲

۱. کارشناسی ارشد ادبیات کودک و نوجوان دانشگاه امام رضا (ع). مربی هنری و ادبی کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان مشهد، ایران
۲. مدرس دانشگاه، دکترای تخصصی پژوهش هنر از دانشگاه ایروان، ارمنستان

چکیده

کتاب‌های تصویری با به‌کارگیری همزمان دو عامل متن و تصویر برای انتقال مفاهیم به کودکان همواره دارای قدرت جذب بی‌نظیری بوده‌اند. اشکال گوناگون هم‌نشینی متن و تصویر، انواع متفاوتی از کتاب‌های تصویری را به وجود آورده است. پژوهش پیش رو بر پایه نظریه «برهم‌کنش متن و تصویر» ماریا نیکلابوا و کارول اسکات بنا شده است. براساس این نظریه پنج نوع رابطه میان متن و تصویر وجود دارد که عبارتند از: رابطه قرینه تکمیلی، افزایشی، ترکیبی و تقابلی. این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی انجام شده است و به تحلیل روابط متن و تصویر در کتاب‌های تصویری فریده خلعتبری می‌پردازد. در بررسی‌های صورت گرفته، پرکاربردترین رابطه ممکن بین متن و تصویر به ترتیب به رابطه تکمیلی، افزایشی، ترکیبی و مشترکاً قرینه‌ای و تناقضی تعلق دارد. در چهار کتاب/تویوس عوضی، این همانی، پیرچنگی، پیشی و موشی رابطه متن و تصویر متناسب با نیاز مخاطب و در جهت افزایش سواد ذهنی و تصویری کودک انتخاب شده است. تعدد رابطه تکمیلی در کتاب جمشید و خورشید نتوانسته به گسترش معنای متن کمک کند.

واژه‌های کلیدی: رابطه متن و تصویر، کتاب‌های تصویری، تئوری برهم‌کنش متن و تصویر.

مقدمه

تصویر نخستین حادثه در کتابی است که کودک انتخاب می‌کند و پرورش سلیقه‌های او در فهم جلوه‌های دیداری است. از آنجا که این دل‌سپردگی سلیقه‌های بعدی کودک را در چگونگی گرایش او به زیبایی‌شناسی‌های هنر نقاشی و ادبیات به دنبال دارد، برخورداری کتاب از تصویرهای هنرمندانه، خلاق و جست‌وجوگر می‌تواند فرهنگ و بینش آینده کودک را رقم زند (اکرمی، ۱۳۸۹: ۳۰۵-۳۱۰). جوزف شوآرکز می‌گوید: گاهی تصاویر یک کتاب با وجود قدرت در تکنیک و با وجود افسون‌کنندگی ظاهری بی‌معنی یا کاملاً مخرب هستند. تصاویری که خلق شده‌اند، تا پیام یا مطلبی را انتقال بدهند، بدون داشتن احساسی انسانی و یا تعهدی به گروه سنی مخاطب (راعی؛ دو نا نورتون، ساندرنا نورتون. ۱۳۸۲: ۲۲۹).

به گفته‌ی اچ. اس. برودی بهترین راه بالا بردن حساسیت زیبایی‌شناختی کودکان تجربه و وسایل گوناگون هنری است و از این میان یکی از اولین تجربه‌های کودکان و ساده‌ترین شکل ارتباطی آن‌ها با گونه‌های متفاوت هنری از راه دیدن کتاب تصویری است (همان: ۲۲۸). کتاب‌های تصویری به‌خاطر داشتن تصویر و نوشته، باهم، در شکل‌گیری هویت فرهنگی کودکان و ارتقای حس زیبایی‌شناسی و رشد بصری‌شان نقش به‌سزائی دارند (مری رنک جالنگو، ۱۳۹۲: ۵۱).

«کودکانی که با کتاب‌های خوب تصویری آشنا می‌شوند، یاد می‌گیرند که دو روایت، یکی روایت متن و دیگری تصویر، را به

گونه‌ای بخوانند که در هریک به چیزی دست پیدا کنند که دیگری فاقد آن است» (فزلی ایغ، ۱۳۸۳: ۲۸۷). ادبیات کودکان طیف وسیع سنی کودکان را شامل می‌شود. در اولین ماده پیمان‌نامه جهانی حقوق کودکان، کودک کسی تعریف می‌شود که کمتر از هیجده سال داشته باشد، اما به نظر می‌آید باید برای طیف کودک نیز مرزبندی‌های جزئی قائل شد، مثلاً فرم رمان برای کودکان چهار تا هشت سال مناسب نیست (جلالی، ۱۳۹۵: ۲۸).

چگونگی رابطه متن و تصویر می‌تواند بر کنجکاوی و خلاقیت کودک تأثیرگذار باشد. برخی تصاویر با رابطه معنادار و پیچیده‌ای که با متن دارند، می‌توانند کودک را به درون داستان بکشند و برخی دیگر با رابطه‌ای هماهنگ تنها کارکرد تربیتی دارند و کودک در رابطه با آن‌ها شنونده یا بیننده‌ای بیش نیست. در همین جاست که نظریات مختلف درباره رابطه میان متن و تصویر مطرح می‌شود. از میان نظریات مختلفی که نظریه‌پردازان ادبیات کودک و نوجوان ارائه کرده‌اند، نظریه «برهم‌کنش متن و تصویر» دو نظریه‌پرداز بزرگ در حوزه تصویرگری کتاب کودک، ماریا نیکلابو و کارول اسکات، را مناسب دیده و پنج کتاب تصویری فریده خلعتبری براساس این نظریه مورد بررسی قرار گرفت. در نظریه برهم‌کنش متن و تصویر پنج نوع رابطه بین متن و تصویر مشخص شده است.

۱. رابطه قرینه‌ای
۲. رابطه تکمیلی
۳. رابطه افزایشی
۴. رابطه ترکیبی
۵. رابطه تناقضی

با توجه به ضرورت‌های پیش گفته و با تکیه بر این باور که با تحلیل و بررسی این آثار می‌توان به نگرشی علمی گسترده‌تر دست یافت، پژوهش پیش رو بر آن است تا به کمک شرح و تحلیل یافته‌های خود از منظر ارتباط متن و تصویر بتواند بر غنایشان برای لذت، ادبیت و در نتیجه حل مسئله‌های پیش رو به کودکان باری رساند و توجه نویسندگان، تصویرگران و ناشران حوزه ادبیات کودک و نوجوان را به آسیب‌هایی که با این رویه در درازمدت متوجه بدنه اصلی این بخش از ادبیات می‌شود، معطوف سازد تا با بینش زیرکانه و ژرف‌تر آثاری هوشمندانه را به مخاطبان خود ارائه دهند.

سوال پژوهش حاضر این است که آیا روابط حاکم بر متن و تصویر در پنج کتاب تصویری فریده خلعتبری متناسب با توانش ذهنی و نیاز گروه سنی مخاطب کتاب است؟

پیشینه پژوهش

در این حوزه تاکنون پژوهشی که به صورت مستقل به موضوع رابطه متن و تصویر در کتاب‌های تصویری فریده خلعتبری پرداخته باشد ارائه نشده است، اما پژوهش‌هایی موردی با محوریت تصویرگری و مقایسه رابطه متن و تصویر در قالب مقاله و پایان‌نامه انجام گرفته است.

پس از بررسی‌ها مقاله‌های زیر را در موضوع این پژوهش یافتیم:

علی بوذری و فاطمه جعفری در پژوهشی با عنوان «برهم‌کنش متن و تصویر در کتاب ماجرای باور نکردنی تابستان من (دیوید کالی)» با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی به بررسی متن و تصویر و ارتباط آن‌ها براساس نظریه برهم‌کنش متن و تصویر ماریا نیکلابو و کارول اسکات در کتاب ماجرای باور نکردنی تابستان من نوشته دیوید کالی پرداخته‌اند.

مریم جلالی و شهرزاد شهرجردی در پژوهشی با عنوان «کانونی‌سازی روایت داستانی بر مبنای تئوری برهم‌کنش متن و تصویر در کتاب کارت دعوت داری موش موشک» به بررسی چگونگی پوشش کانونی‌سازی روایت با تعامل متن و تصویر در این کتاب پرداخته‌اند. سعید حسام‌پور و ملیحه مصلح در پژوهشی با عنوان «مقایسه رابطه متن و تصویر در کتاب‌های داستانی-تصویری برگزیده ایرانی

و اروپایی-آمریکایی معاصر بر پایه نظریه ماریا نیکولایو و کارول اسکات» برآن است تا انواع رابطه‌ها را با توجه به عناصر داستانی در کتاب‌های داستانی-تصویری برگزیده ایرانی و اروپایی-آمریکایی معاصر واکاوی و مقایسه کند. پژوهش بر پایه نظریه ماریا نیکولایو و کارول اسکات بنا شده، اما راه خود را برای گشایش افقی تازه‌تر بازگذاشته است. از این رو در کنار رویکرد توصیفی-تفسیری به رویکرد تفسیری-تجربیدی نیز نزدیک شده و در بررسی آثار هردو راه تحلیل محتوای کیفی یعنی قیاسی و استقرایی را به روش تعریفی میرینگ پیموده است.

مریم مهرورز در مقاله‌ای با عنوان «تعامل واژگان و تصاویر در کتاب‌های تصویری داستانی؛ بررسی برهم‌کنش نوشتار و تصویر در شکل‌گیری روایت در کتاب بابابزرگ سبز من» بر این نکته که از برهم‌کنش و رابطه دو نظام نشانه‌ای نوشتاری و تصویری در لایه‌های بالاتر روایت شکل خواهد گرفت، تأکید دارد. کتاب بابابزرگ سبز من از این منظر بررسی شده است.

پایان‌نامه

آصفی، یاسمن (۱۳۹۸). بررسی انتقادی مفاهیم دینی در آثار کودک‌ونوجوان براساس تئوری برهم‌کنش متن و تصویر (با تکیه بر آثار منتشر شده در آستان قدس رضوی سال‌های ۹۵-۹۰). راهنما: کاظم دزفولیان. دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

این پژوهش تلاش کرده است، با توجه به روابط بین متن و تصویر، راه‌های انتقال مفاهیم دینی در آثار کودک‌ونوجوان را به شکل دقیق‌تری توصیف و تحلیل کند. همچنین با تحلیل روابط بین متن و تصویر از طریق نظریه ماریا نیکولایو و تحلیل انتقال مفاهیم دینی از طریق سطوح ایدئولوژی شمایی کلی از وضعیت تصاویر و مفاهیم آثار منتخب ارائه می‌کند.

نوراللهی، سعیده (۱۳۹۸). رابطه متن و تصویر در کتاب همایش پرندگان اثر پیتیر سیس (براساس نظریه برهم‌کنش متن و تصویر ماریا نیکولایو و کارول اسکات)، راهنما: علی بوذری، دانشگاه هنر تهران، دانشکده هنرهای تجسمی.

این پایان‌نامه که با ماهیت کیفی روش مورد پژوهی و هدف کاربردی ارائه شده است به بررسی و تحلیل ارتباط میان نوشتار و تمامی تصاویر کتاب همایش پرندگان براساس نظریه برهم‌کنش متن و تصویر ماریا نیکولایو و کارل اسکات می‌پردازد.

اقبالی، پرویز (۱۳۹۰). تبیین رابطه تصویر و متن در تصویرسازی کتاب‌های داستانی کودک در ایران از سال ۱۳۴۰ تا ۱۳۸۰. راهنما: محمدعلی رجیبی، دانشگاه شاهد، دانشکده هنر.

اقبالی در این پژوهش از طریق بررسی همه جوانب همسو با موضوع اصلی مثل صورت و معنا در اندیشه‌های گوناگون، شناخت کودک و ادبیات مرتبط با او و همچنین بررسی نقدهای صورت گرفته پیشین پیرامون تصویرسازی مقدمه‌ای را برای ورود به بحث اصلی یعنی تجزیه و تحلیل آثار بوجود آورده است.

لازم به ذکر است، سابقه پژوهشی که به‌طور مستقیم در راستای رویکرد و مواد مورد بررسی کار ما (به‌طور شاخص درمورد تحلیل روابط متن و تصویر در آثار فریده خلعتبری) باشد، یافت نشد.

روش تحقیق

این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی انجام شده است و به تحلیل روابط متن و تصویر در پنج داستان اثر فریده خلعتبری بر پایه نظریه ماریا نیکولایو و کارول اسکات می‌پردازیم.

فریده خلعتبری نویسنده و مدیر نشر شباویز است که تاکنون دآوری چندین سمینار و جشنواره ادبی جهانی را بر عهده داشته است. وی نویسندگان موفق است که توانست در انتشارات شباویز موضوع تصویرگری را به‌صورت خلاقانه به کتاب‌های کودک‌ونوجوان وارد کند و در این زمینه افتخارات متعددی را نیز از رویدادهای داخلی و خارجی به ارمغان آورده است. در جامعه آماری مورد بررسی این پژوهش از میان ۵ عنوان کتاب بررسی شده، هر ۵ عنوان کتاب داستانی است. کتاب/توبوس عوضی با گروه

سنی «ب و ج» کتاب این همانی با گروه سنی «د» کتاب پیر چنگی با گروه سنی «د و ه»، کتاب پیشی و موشی با گروه سنی «الف و ب» کتاب جمشید و خورشید با گروه سنی «ج».

در فرآیند تحقیق، پس از گردآوری داده‌ها، گام بعدی شامل تجزیه و تحلیل داده‌ها است. روش اجرای این پژوهش کیفی-استقرایی است، زیرا بر مبنای توصیف و تحلیل ارائه شده است. با این حال در تحلیل داده‌ها آمار کلی آثار در هر بخش بنیان یافته‌های کیفی را استحکام می‌بخشد، به همین روی پس از استخراج گزارمان‌های کیفی متن به تعدد و تکرار هر نوع از روابط پنج‌گانه تئوری موردنظر نیز توجه کرده‌ایم؛ همین امر باعث شده است، نتایج به‌صورت جدول همراه با اعداد و ارقام در انتهای پژوهش باشد. «هنگامی که خواندن کودکان را به مکانی دیگر، زمانی دیگر و یا دنیای تخیلی دیگری می‌برد، آنان در بازگشت غنی‌ترند» (خسرونژاد، ۱۳۸۱: ۶).

در کتاب‌های تصویری درجات متفاوتی از تعامل میان واژه و تصویر وجود دارد. این تفاوت در برخی موارد اندک و در برخی موارد بیشتر است، به عقیده ماریا نیکولایو و جولیا اسکات در کتاب *how picturebooks works* می‌توان برای بررسی میزان این تعامل، فرضی را در نظر گرفت که در یک سوی آن واژه و در سوی دیگر آن تصویر قرار گرفته است. در فاصله بین واژه و تصویر که در دو سوی محور فرضی قرار دارند، گستره انواع کتاب‌های تصویری با درجات متفاوتی از تعامل میان واژه و تصویر به نمایش گذاشته می‌شوند. (Nikolaje; Scott.2001:103)

از میان نظریات مختلف نظریه «برهم‌کنش متن و تصویر» را مناسب دیده و پنج کتاب تصویری فریده خلعتبری براساس این نظریه مورد بررسی قرار گرفت. در نظریه برهم‌کنش متن و تصویر پنج نوع رابطه بین متن و تصویر مشخص شده است.

رابطه قرینه‌ای: واژه‌ها و تصاویر در تکرار یکدیگر قرار دارند (جلالی، ۱۳۹۷: ۲۹).

در رابطه قرینه بین واژه و تصویر این دو عنصر در نزدیک‌ترین حالت به یکدیگر قرار دارند؛ به این معنی که متن نوشته شده تمام سیر داستان و موارد مهم را ذکر کرده است و تصویر صرفاً برای تزئین کشیده شده است که می‌توان گفت اگر در کتابی متن و تصویر در چنین موقعیتی نسبت به یکدیگر قرار بگیرند، به آن معناست که این کتاب در دسته کتاب‌های مصور قرار دارد نه کتاب‌های تصویری. (Nikolaje; 2005:246)

با توجه به رده سنی کتاب‌ها (ب، ج، د، ه) و کمترین کاربرد را از رابطه قرینه‌ای شاهد هستیم. تنها یک مورد از این نوع رابطه در ۶۶ تصویر وجود دارد که در زیر مشاهده می‌شود.

تصویر ۱- پیر چنگی، ۱۳۸۸، فریده خلعتبری

فرمانروا در قصر در حال تماشای نوازندگان و خوشگذرانی است. متن و تصویر داستان یکسانی را تعریف می‌کنند. رابطه متن و تصویر قرینه است (واحدی، ۱۴۰۰: ۸۹).

جدول ۱- بررسی رابطه قرینه‌ای متن و تصویر

بررسی آماری	اتوبوس عوضی	این همانی	پیر چنگی	پیشی و موشی	جمشید و خورشید	جمع کل
رابطه قرینه‌ای	۰	۰	۱	۰	۰	۱

رابطه تکمیلی: واژه‌ها و تصویرها در داستان همدیگر را کامل می‌کنند (جلالی، ۱۳۹۷: ۲۹).

واژگان و تصاویر در این شکل ارتباطی ما بین درصد تکمیل یکدیگر برمی‌آیند، در این حالت از کتاب تصویری واژگان شکافها و نقاط خالی دارند که با تصویر پر می‌شوند و به نحو متقابل تصویر نیز حاوی شکافها و نکات خالی است که با متن پر می‌گردد (Nikolaje; 2005:246).

رابطه غالب بین متن و تصویر در این پژوهش با تعداد ۳۴ از ۶۶ تصویر متعلق به رابطه تکمیلی است. طبیعی است که رابطه تکمیلی می‌تواند در جمیع ذهن مخاطب نسبت به دریافت متن و تصویر مؤثر باشد. همواره بخشی از روایت به شکل مکتوب نمایان می‌شود و هرآنچه که در متن نمی‌آید، با تصویر بیان می‌شود.

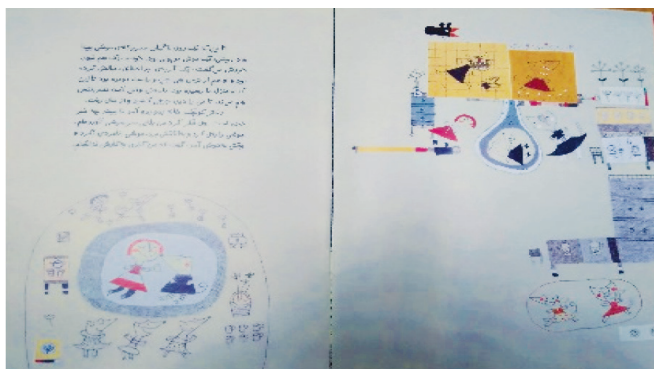
با توجه به گروه سنی در کتاب/اتوبوس عوضی (ب، ج) از ۱۵ تصویر ۶ تصویر رابطه‌اش با متن مکمل است و با تعداد ۵ رابطه افزایشی و ۳ ترکیبی از گروه سنی (ب) به گروه سنی (ج) پیشروی کرده است. این روند با توانش ذهنی مخاطب در تناسب است. در کتاب/این همانی با گروه سنی (د) ۴ تصویر از ۱۱ تصویر به رابطه تکمیلی تعلق دارد.

کتاب پیر چنگی با گروه سنی (د و ه) ۶ تصویر از ۱۴ تصویر به رابطه تکمیلی اختصاص داده است. در نگاه کلی به روابط متن و تصویر کتاب تعداد روابط تکمیلی به نسبت نیاز مخاطب زیاد است.

در کتاب پیشی و موشی با گروه سنی (الف، ب) ۷ تصویر از ۱۲ تصویر به رابطه تکمیلی تعلق دارد که با در نظر گرفتن توانش ذهنی مخاطب سعی شده است، تصویرها در عین واقع‌گرایی از تخیل‌های شیرین بی‌بهره نباشند. واژه‌ها و تصاویر داستان یکدیگر را کامل کرده و در پی جبران کمبودهای یکدیگر برآمده‌اند.

در کتاب جمشید و خورشید با گروه سنی (ج) ۱۱ تصویر از ۱۴ تصویر به رابطه تکمیلی تعلق دارد. با توجه به ویژگی‌های ادراکی، توانش ذهنی و رشد زبانی این گروه سنی رابطه تکمیلی در متن و تصویر خالی از خلاقیت به نظر می‌رسد. داستان بدون وجود تصویر کامل است و درک و دریافت آن منوط به وجود تصویر نیست.

کتاب‌های تصویری با داشتن تصاویر مکمل و موازی برای گروه سنی الف و ب مناسب‌اند. به‌جز کتاب جمشید و خورشید در چهار اثر دیگر رابطه تکمیلی متناسب با مخاطب به‌کار رفته است.

تصویر ۲- پیشی و موشی، ۱۳۸۸، فریده خلعتبری

تصویر در کادراهی مختلف به قرینه متن داستان را نشان می‌دهد، با این حال متن جزئیات بیشتری در توصیفات به کار برده است. رابطه متن و تصویر تکمیلی است (واحدی، ۱۴۰۰: ۹۲).

جدول ۲- بررسی رابطه تکمیلی متن و تصویر

بررسی آماری	اتوبوس عوضی	این همانی	پیرچنگی	پیشی و موشی	جمشید و خورشید	جمع کل
رابطه تکمیلی	۶	۴	۶	۷	۱۱	۳۴

رابطه افزایشی: تصاویر، کلام و واژه‌ها را می‌پروراند و گاهی واژه‌ها سعی در وسعت بخشی به تصاویر دارند تا معنای پیچیده‌تری ارائه دهند (جلالی، ۱۳۹۷: ۲۹).

در این نوع از کتاب تصویری رابطه میان متن و تصویر به شکلی است که نه تنها جاهای خالی یکدیگر را پر می‌کنند، بلکه بر یکدیگر می‌افزایند و معنای واقعی روایت به تصاویر وابسته است. در این گروه متن بدون تصویر و تصویر بدون متن هرگز نمی‌توانند روایت را به تنهایی پیش ببرند و در افزایش متقابل این دو وجه است که داستان شکل می‌گیرد (Nikolajc; 2005:246). در بین کتاب‌های این پژوهش رابطه افزایشی پرمسامدترین رابطه پس از رابطه تکمیلی در میان متن و تصویر است. در بررسی نتایج رابطه متن و تصویر از تکمیلی به سمت افزایشی در حال پیشروی است.

در کتاب‌های اتوبوس عوضی و پیشی و موشی با گروه‌های سنی (الف، ب و ب، ج) تصویر فراتر از متن حرکت می‌کند، ضمن اینکه کاملاً در خدمت موضوع است. پیچیدگی تصاویر در حد مورد نیاز در کار دیده شود و البته چیزی بر متن می‌افزاید. در کتاب‌های این همانی و پیرچنگی با گروه‌های سنی (د، د و ه) تصویر کودک را به فکر می‌اندازد، الهام‌بخش و خلاق است. پیچیدگی‌های تصویر می‌تواند بیشتر شود. رابطه افزایشی در این کتاب‌ها مناسب است. در کتاب جمشید و خورشید با گروه سنی (ج) تعداد رابطه افزایشی صفر است و از نقاط ضعف این کتاب محسوب می‌شود.

متن داستان با زبانی کهن نگارش شده است و به تناسب تصاویر نیز در شیوه پوشش شخصیت‌ها، فضا سازی و رنگ‌ها از این زبان پیروی کرده است. طنزی تلخ بر تصاویر حاکم است. دوستی گرگ و میش، دست در گردن انداختن روباه و گوسفند و الاغی که طومار و قلم به دست دارد، به خوبی ترکیب «مردمان غریب» در متن را تفسیر می‌کند. رابطه متن و تصویر از نوع افزایشی است (واحدی، ۱۴۰۰: ۷۳).

تصویر ۳- این همانی، ۱۳۸۴، فریده خلعتبری

جدول ۳- بررسی رابطه افزایشی متن و تصویر

بررسی آماری	اتوبوس عوضی	این همانی	پیر چنگی	پیشی و موشی	جمشید و خورشید	جمع کل
رابطه افزایشی	۵	۶	۴	۵	۰	۲۰

رابطه ترکیبی: تصویر روایت خود را می‌گوید و داستان نیز روایت خود را دارد، اما نقطه مبهم آن براساس پیرنگ داستانی گشوده می‌شود (جلالی، ۱۳۹۷: ۳۰).

رابطه ترکیبی با تعداد ۱۰ در پنج داستان مشاهده شده است. نتایج حاصل از بررسی حاکی از آن است که رابطه ترکیبی در متن و تصویر به لحاظ تعداد سومین رابطه است. در همه کتاب‌ها این رابطه به درستی و با تعداد متناسب به کار برده شده است، مثلاً در کتاب پیشی و موشی با گروه سنی (الف، ب) رابطه ترکیبی به صفر رسیده است.

تصویر ۴- جمشید و خورشید، ۱۳۸۶، فریده خلعتبری

تصویر سراسری را نشان می‌دهد که به طرف رویای جمشید می‌تازد و نوید نزدیک شدن به هدف را می‌دهد. اسب نمادی از همراهی آورده شده است. متن و تصویر هردو تلاش کرده‌اند مفهوم داستان را نشان بدهند، ولی هرکدام به شکلی داستان را روایت کرده‌اند، بنابراین متن و تصویر با هم رابطه ترکیبی دارند (واحدی، ۱۴۰۰: ۹۸).

جدول ۴- بررسی رابطه ترکیبی متن و تصویر

بررسی آماری	اتوبوس عوضی	این همانی	پیر چنگی	پیشی و موشی	جمشید و خورشید	جمع کل
رابطه ترکیبی	۳	۱	۳	۰	۳	۱۰

رابطه تناقضی: واژه‌ها و تصاویر مقابل هم قرار دارند و هریک سعی می‌کند، توجه مخاطب داستان را به خود جلب کند و به همین دلیل داستان تا حدی غیرقابل درک می‌شود (جلالی، ۱۳۹۷: ۳۰).

به نظر می‌رسد در این نوع از رابطه میان متن و تصویر، داستان و تصویر در ناهماهنگی با یکدیگر جلو می‌روند و هریک اطلاعاتی را در اختیار ما می‌گذارند که حتی جنبه تضاد مفهومی با یکدیگر دارند، اما روایت خالص و ناب در لابه‌لای این تناقض جان می‌گیرد و جلو می‌رود و کودک می‌تواند به درک مفاهیم پیچیده و خلاقانه در ورای این تضاد دست یابد (Nikolaje, 2005:246). با توجه به رشد قابل توجه تفکر انتزاعی در گروه سنی (د و ه) کتاب‌ها می‌تواند از پیچیدگی‌های تصویری بیشتر برخوردار شود، تا آنجا که گاه جست‌وجو برای دریافت مفهوم‌های پیچیده و پنهان در تصویر موجب کنکاش‌های جست‌وجوگرانه نوجوان گردد و باعث بیرون کشیدن مفهوم‌های دشوار از تصویر شود. نتایج بررسی‌ها نشان می‌دهد که رابطه تناقضی در متن و تصویر کم کاربردترین نوع رابطه است. تنها مورد مشاهده شده در کتاب اتوبوس عوضی با گروه سنی (ب و ج) است که متناسب به نظر نمی‌رسد.

تصویر ۵- اتوبوس عوضی، ۱۳۸۶، فریده خلعتبری

در تصویر افرادی در حال تکان دادن دست برای بدرقه مسافران دیده می‌شوند. قاصدک‌هایی، نماد پیام‌رسانی، در حال پروازند. در قسمتی دیگر از داستان به قطار و قاصد اشاره شده است. متنی که همراه با تصویر است، با آن هم‌خوانی ندارد، با توجه به همین موضوع متن و تصویر در رابطه تناقضی هستند (واحدی، ۱۴۰۰: ۵۶).

جدول ۵- بررسی رابطه تناقضی متن و تصویر

بررسی آماری	اتوبوس عوضی	این همانی	پیر چنگی	پیشی و موشی	جمشید و خورشید	جمع کل
رابطه تناقضی	۱	۰	۰	۰	۰	۱

به‌طور کل در کتاب اتوبوس عوضی تصویر در تقویت متن نقش به‌سزایی دارد. گروه سنی کتاب «ب و ج» است. گروه سنی «ب» می‌تواند داستان‌های ساده در مورد روابط انسان‌ها و مفاهیم تربیتی را درک کند. برای گروه سنی «ج» داستان‌هایی که تفکر انتزاعی

درمورد مفاهیمی چون محبت، همدردی، بخشش و ... را رشد می‌دهند، مناسب است. رابطه تکمیلی و افزایشی در متن و تصویر این کتاب متناسب با نیازهای سنی دو گروه هدف است.

گروه سنی هدف در کتاب پیشی و موشی «الف و ب» است. گروه «الف» قوه تخیل قوی دارد، اما توانایی درک حوادث پیچیده و روابط علی و معلولی را ندارد و باید با بازی و تصاویر او را جذب کرد. بر این اساس شیوه خلاق تصویرسازی در کتاب متن را به تصاویری کامل از رویدادهای متوالی تبدیل کرده است. گروه سنی «ب» توانایی درک روابط علی و معلولی و مسائل منطقی ساده را دارد، زبان را فراگرفته و خط را می‌شناسد و می‌تواند داستان‌های ساده درباره روابط بین انسان‌ها و مفاهیم تربیتی را درک کند، بنابراین دو رابطه تکمیلی و افزایشی در کنار هم نیازهای دو گروه سنی را برآورده می‌کند.

در کتاب جمشید و خورشید تکنیک به کار رفته در تصویرسازی متناسب با موضوع و گروه سنی انتخاب شده است. رنگ، فضا سازی و شخصیت‌پردازی‌ها در راستای تقویت متن به کار رفته است. گروه سنی کتاب «ج» است. برای این گروه داستان‌هایی که تفکر انتزاعی درمورد مفاهیمی چون محبت، همدردی، نوع دوستی، بخشش و ... را رشد می‌دهند مناسب است. رابطه تکمیلی پربسامدترین رابطه در متن و تصویر کتاب است، پس از آن با اختلاف زیاد رابطه ترکیبی قرار دارد. به کارگیری رابطه تکمیلی این اثر را از کتاب‌های تصویری دور و به گروه کتاب‌های مصور نزدیک کرده است.

در کتاب این همانی فضا سازی‌ها با رنگ‌های شاد و متنوع، گستره شخصیت و شخصیت‌پردازی‌هایی که همه در قالب تصاویر انجام گرفته است، در بازنمایی جزئیات متن نقش به‌سزایی دارد. تصاویر به بیان یک جمله از رویداد رخ داده، اکتفا نکرده است و خواننده را برای دست یافتن به معنا و لذت بردن از زبان کهن با استفاده از تضادها و طنزی تلخ هدایت می‌کند. غلبه رابطه افزایشی در متن و تصویر مخاطب گروه سنی «د» را در درک بیشتر داستان و تخیلی عمیق‌تر همراهی می‌کند.

با توجه به اینکه داستان کتاب پیر چنگی بازنویسی داستانی عرفانی است برای گروه سنی «د»، «ه» تکنیک به کار رفته در تصویرسازی با سبک داستان هم‌خوانی دارد. استفاده از رنگ‌های سنتی بر قدمت و اصالت اثر تأکید دارد. فضا سازی‌ها در راستای نشان دادن تنهایی پیر چنگی و جزئیاتی مانند سنگ قبرهایی به شکل شیر در غنای فرهنگی اثر بسیار مؤثر است. رابطه متن و تصویر از تکمیلی با تعداد ۶ به سمت رابطه افزایشی با تعداد ۴ و رابطه ترکیبی با تعداد ۳ پیشروی کرده است، بنابراین رابطه متن و تصویر متناسب با گروه سنی و نوع اثر است.

وفاداری به سلیقه‌ها و توان درک کودکان اصلی است که هم در متن و هم در تصویر دیده می‌شود. گنجینه واژگان و بهره‌گیری از عناصر ادبی در هر گروه سنی ویژگی‌هایی دارد که نویسنده متن آن‌ها را پذیرفته است و تصویرگر نیز با بهره‌گیری مناسب از عناصر دیداری و مفهومی تصویر به آن وفادار است (اکرمی، ۱۳۸۷: ۲۹۲). تعامل کارآمد میان نویسنده و تصویرگر به تعامل کارآمد میان تصویر و واژه در کتاب تصویری خواهد انجامید (پاشایی، ۱۳۷۰: ۶۴).

نتیجه‌گیری

بررسی رابطه متن و تصویر در کتاب‌های تصویری امری است ضروری، زیرا تصویر و ایدئولوژی ارائه شده در متن می‌تواند با تصاویر گسترش یابد و مطابق و یا مخالف با آن باشند. از میان آثار مورد بررسی در تعداد ۶۶ تصویری از ۵ داستان تمرکز اصلی بر رابطه تکمیلی متن و تصویر استوار است. با توجه به اینکه تعداد ۳ کتاب به گروه سنی (الف و ب، ب و ج، ج) تعلق دارد، بسامد بالای رابطه تکمیلی که متناسب با این گروه‌های سنی است، طبیعی است. در این میان کمترین آمار به رابطه تناقضی تعلق دارد. در ادامه با تکیه بر آمار روابط بین متن و تصویر یافته‌های هریخش به شکل مجزا ذکر می‌شود. به علاوه جدول کلی آمار این یافته‌ها در انتهای نتیجه (جدول شماره ۶) آمده است. رابطه غالب بین متن و تصویر در این پژوهش با تعداد ۳۴ متعلق به رابطه تکمیلی است. در حالی که روابط دیگر با تفاوت کمی بسیار زیادی با رابطه تکمیلی به ترتیب رابطه افزایشی، ترکیبی، تناقضی و قرینه‌ای در جدول قرار گرفته‌اند. در بررسی نتایج گروه سنی «الف و ب، ب و ج، ج» رابطه متن و تصویر از تکمیلی به سمت افزایشی در حال

پیش‌روی است. رابطه تکمیلی و افزایشی پربسامدترین رابطه در میان متن و تصویر است که با نیازهای این گروه‌های سنی در تناسب است. با توجه به رشد قابل توجه تفکر انتزاعی در گروه سنی «د، ه» کتاب‌ها می‌تواند از پیچیدگی‌های تصویر بیشتر برخوردار شود، تا آنجا که گاه جست‌وجو برای دریافت مفهوم‌های پیچیده و پنهان در تصویر موجب کنکاش‌های جست‌وجوگرانه نوجوان گردد و باعث بیرون کشیدن مفهوم‌های دشوار از تصویر شود. نتایج بررسی‌ها نشان می‌دهد که مجموع رابطه افزایشی و ترکیبی در متن و تصویر پربسامدترین نوع رابطه در این گروه سنی است. واژه‌ها و تصاویر هریک داستان متفاوتی را نقل می‌کنند، اما برای آفرینش معنا در همکاری با یکدیگرند و در کنار هم برای رمزگشایی پیام داستان ضروری هستند. رابطه متن و تصویر از ترکیبی به سوی تناقضی در حال پیشروی است. با توجه به گروه سنی مورد هدف رابطه ترکیبی و تناقضی می‌تواند پاسخ‌گوی نیازهای این گروه‌ها باشد. دو نوع تعامل مطلوب واژه و تصویر که باعث شرکت فعال کودک در فرآیند معنی‌سازی می‌شوند، عبارتند از: تعامل ترکیبی و تعامل متناقض که در کتاب‌های مورد بررسی کمتر دیده می‌شود. در پی به‌وجود آمدن فناوری‌های جدید و روش‌های نوین تولید متن ژانرهای جدیدی به‌وجود آمده است. استفاده از سیستم‌های کلامی و بصری مختلف برای ایجاد معنا مهارت‌های تازه‌ای را برای درک و دریافت از خوانندگان می‌طلبد. درحقیقت مخاطب باید دارای توانایی تجزیه و تحلیل انتقادی، ساختارشکنی و بازسازی معنا باشد. نویسندگان و تصویرسازان کتاب کودک و نوجوان باید این تغییر را بپذیریم و مخاطبان را با شیوه رمزگشایی و ساخت معنا آشنا کنند. کتاب‌هایی با رابطه افزایشی، ترکیبی و تقابلی متن و تصویر در رسیدن به این مهم می‌تواند راهگشا باشد.

جدول ۶- آمار کلی آثار

بررسی آماری	گروه سنی	تعداد کل تصاویر	رابطه قرینه‌ای	رابطه تکمیلی	رابطه افزایشی	رابطه ترکیبی	رابطه تناقضی
اتوبوس عوضی	ب، ج	۱۵	۰	۶	۵	۳	۱
این همانی	د	۱۱	۰	۴	۶	۱	۰
پیر جنگی	د، ه	۱۴	۱	۶	۴	۳	۰
پیشی و موشی	الف، ب	۱۲	۰	۷	۵	۰	۰
جمشید و خورشید	ج	۱۴	۰	۱۱	۰	۳	۰
مجموع کل		۶۶	۱	۳۴	۲۰	۱۰	۱

منابع

- آصفی، یاسمن (۱۳۹۸). بررسی انتقادی مفاهیم دینی در آثار کودک و نوجوان براساس تئوری برهم‌کنش متن و تصویر (با تکیه بر آثار منتشر شده در آستان قدس رضوی سال‌های ۹۵-۹۰). پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید بهشتی، تهران.
- اکرمی، جمال‌الدین. (۱۳۸۷). «سازهای روایتی تصویر». کتاب ماه کودک و نوجوان، شماره ۱۳۴.
- _____ . (۱۳۸۹). کودک و تصویر ۲: جستارهایی در تصویرگری کتاب‌های کودکان و نوجوانان. تهران: سروش.
- اقبالی، پرویز و رجبی، محمدعلی. (۱۳۹۵). «شناخت تصویرسازی کتاب براساس رابطه میان متن و تصویر». فصلنامه علمی پژوهشی نگاره، شماره ۱۰۵، ص ۳۷.
- بوذری، علی. (۱۳۹۷). مجموعه مقالات نخستین همایش کتاب‌های تصویری. تهران: پویانما، دانشگاه هنر.
- _____ و جعفری، فاطمه. (۱۳۹۸). «برهم‌کنش متن و تصویر در کتاب ماجرای باور نکردنی تابستان من (دیوید کالی)». فصلنامه نقد کتاب کودک و نوجوان، بهار، شماره ۲۱.
- پاشایی، روشنگر. (۱۳۹۲). «تعامل واژه و تصویر در کتاب‌های تصویری». پژوهشنامه ادبیات کودک و نوجوان، ۶۴، ص ۶.
- جلالی، مریم. (۱۳۹۵). شاخص‌های اقتباس در ادبیات کودک و نوجوان: (نگاهی نو به بازنویسی و بازآفرینی) به انضمام فهرست صدساله اقتباس از شاهنامه در ادبیات کودک و نوجوان. تهران: انجمن فرهنگی هنری زنان ناشر.

- حسام‌پور، سعید و مصلح، ملیحه. (۱۳۹۴). «مقایسه رابطه متن و تصویر در کتاب‌های داستانی-تصویری برگزیده ایرانی و اروپایی-آمریکایی معاصر بر پایه نظریه ماریا نیکولایوا و کارول اسکات». *مطالعات تطبیقی هنر*. ش ۵. ص ۹.
- خلعتبری، فریده. (۱۳۸۳). *پیر چنگی*. تهران: شباویز.
- _____ . (۱۳۸۴). *این همانی*. تهران: شباویز.
- _____ . (۱۳۸۶). *اتوبوس عوضی*. تهران: شباویز.
- _____ . (۱۳۸۶). *جمشید و خورشید*. تهران: شباویز.
- _____ . (۱۳۸۸). *پیشی و موشی*. تهران: شباویز.
- رنگ جالنگو، مری. (۱۳۹۲). «اهمیت کتاب‌های تصویری». ترجمه فریبا گرانمایه. *پژوهشنامه ادبیات کودک و نوجوان*. بهار. شماره ۶.
- قزل‌ایاغ، ثریا. (۱۳۸۳). *ادبیات کودکان و نوجوانان و ترویج خواندن (مواد و خدمات کتابخانه کودکان و نوجوانان)*. تهران: سمت.
- مهرورز، مریم. (۱۳۹۵). «تعامل واژگان و تصاویر در کتاب‌های تصویری داستانی؛ بررسی برهم‌کنش نوشتار و تصویر در شکل‌گیری روایت در کتاب *بابابزرگ سبز من*». فصلنامه نقد کتاب. شماره ۳. ص ۹.
- نوراللهی، سعیده. (۱۳۹۸). رابطه متن و تصویر در کتاب همایش پرندگان اثر پیتر سیس (براساس نظریه برهم‌کنش متن و تصویر ماریا نیکولایوا و کارول اسکات). پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه هنر تهران، دانشکده هنرهای تجسمی.
- نورتون، دونا و نورتون، ساندرا. (۱۳۸۲). *شناخت ادبیات کودکان: گونه‌ها و کاربردها از روزن چشم کودکان*. ترجمه منصوره راعی و دیگران. تهران: مؤسسه فرهنگی، هنری خانه ترجمه کودک و نوجوان.
- واحدی، نسرین. (۱۴۰۰). *تطابق متن و تصویر در کتاب‌های برگزیده سال‌های ۱۳۸۰ تا ۱۳۹۰ کودک و نوجوان*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه بین‌المللی امام رضا (ع). مشهد.
- نیکلایوا، ماریا. (۱۳۹۷). *تئوری برهم‌کنش متن و تصویر*. ترجمه مریم جلالی. تهران: یویانما، دانشگاه هنر.
- Nikolajeva, M. & Scott, c. (2001). *How Picture books Work*. London: Garland Publishing.
- _____ . (2005). *Aesthetic Approaches to Children s Literature*. Boston: Scarecrow Press.